

Vlček, Radomír

První Romanovci

In: Vlček, Radomír. *Kapitoly z ruských dějin 18. století : geneze a vývoj ruského impéria*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2014, pp. 18-36

ISBN 978-80-210-6930-5; ISBN 978-80-210-6933-6 (online : Mobipocket)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/131139>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

II. První Romanovci

Romanovci byli druhou a zároveň i poslední ruskou panovnickou dynastií. Vládli Rusku v letech 1613–1917. Toto vymezení však není zcela přesné, protože Romanovci po meči vymřeli roku 1727 a po přeslici roku 1762. Ovšem jejich následovníci, pocházející z oldenburské linie vzešlé ze sňatku romanovské velkokněžny – pozdější carevny Anny Petrovny (1708–1728) – a vévody Karla Friedricha, vévody z Holsteinu – Gottorpu (1700–1739), k němuž došlo v květnu 1725, přejali zkrácené k historii odkazující jméno „Romanov“. Ve skutečnosti se ovšem od roku 1762, tedy od počátku vlády cara-imperátora Petra III. jednalo o rod romanovsko-holsteinsko-gottorpský. Genealogie ukazuje, že v Petrově krvi kolovalo ze skutečné romanovské linie pouhých 25 procent.

Co se týče Romanovců, pak původem se jednalo o západoruský bojarský rod, který za vlády Rurikovců zaujal významné postavení. Romanovcem zasahujícím výrazně do celostátních záležitostí byl především v 16. století působící Nikita R. Romanov († 1586). Proslavil se zejména jako vůdce vojenských kruhů drobné a střední šlechty v jejím zápase proti tradiční vysoké šlechtě pocházející především z bývalých panujících knížat různých rurikovských větví. Významnou osobností Romanovců byla nepochybně i Anastasie Romanovna (1530/1532–1560), první manželka cara Ivana IV., matka cara Fjodora, dcera okolničího Romana Ju. Zacharina (?–1543), zakladatele dynastie Romanovců.

1. Michail III. Romanov a jeho vláda

První Romanovec nastoupil na ruský trůn v roce 1613, po dvě desetiletí se vinoucím obdobím smutných časů označovaném ruským termínem smuta. Smuta byla dobou, kdy se na carském trůně střídali různí panovníci, a to nejen ruského původu. Šlo o období tzv. Lžidmitrijů, několika osobností vydávajících se za skutečného syna někdejšího cara Ivana IV. zvaného Hrozný – Dmitrije řečeného Ugličský (1581–1591). Ten v roce 1591 tragicky zahynul. Legenda, které se Lžidmitrijové chopili, pravila, že tomu tak nebylo, že se ze strachu o svůj život pouze skryl na neznámém místě a nyní, kdy to Rusko nejvíce potřebuje „vstává z mrtvých“, ujímá se vlády a řeší ruské problémy.

Smutu provázely rozpory mezi panovníkem a bojary i mezi bojary samotnými. Toho využívalo zahraničí, nejvíce Polsko-litevská unie (Rzeczpospolita), aby společně s podporou některých klik Moskevského státu prosadila svoje mocenské zájmy. Jednalo se vlastně o tradiční soupeření, jehož kořeny se vynuly až do období Kyjevské Rusi. Lze např. připomenout snahu velkého knížete kyjevského Daniila Romanoviče Haličského (1201–1240–1264), který hledal cestu k uvolnění mongolského jha spoluprací s uherským králem Bélou IV. (1206–1235–1270). Za podporu „západem“ byl ochoten padnout na kolena (poklonit se) před římským papežem a dokonce se i přihlásit ke katolicismu.

Ačkoli se Daniilovi podařilo dosáhnout povýšení haličsko-volyňského knížectví papežem Inocencem IV. (asi 1195–1243–1254) roku 1254 na království, ve svém dopadu to byl pokus neúspěšný. Daniil byl totiž následně Tatary poražený, musel se před mongolským chánem ohnout až k zemi (jak bývalo zvykem při různých žádostech doslova a do písmene bít před chánem čelem o zem), rezignovat na jakoukoli vlastní politiku a respektovat, že ze západu, zejména z Polska se objevuje další mocný nepřítel, kterému vlastně dluží odměnu za, byť i jen neúspěšnou pomoc. Nicméně Daniilův krok směrem k západní civilizaci byl rozhodujícím činem ve smyslu orientace pozdějšího západoukrajinského území ke střední a západní Evropě a ke katolictví.³⁶

Poláci, podobně jako Švédové neměli osobní antipatie k Rusům. Rusové však pro ně byli konkurenty, na jejichž úkor se snažili zvýrazňovat svoje postavení, rozšiřovat území svého vlivu a ovládat všechna strategicky výhodná místa. Protože patřili k dobrým a snaživým obchodníkům, usilovali o ovládnutí celého Pobaltí a tím i zajištění klidných cest pro svoje obchodníky. Rusové, pochopitelně, usilovali o opak. Dalším problémem mezi Poláky a Rusy se pak stalo území dnešního Běloruska a Ukrajiny, na němž se slovanské komunity střetávaly zejména z náboženských důvodů. Výše již zmíněná averze mezi katolíky a pravoslavnými zde nabyla specifického, rozhodně ale v žádném případě mírnějšího průběhu.

Historiografická tradice udržuje přesvědčení, že carský trůn byl osvobozen od polského nebezpečí díky národnímu vlasteneckému povstání k „*záchraně Rusi a víry*“, v jehož čele stáli kníže Dmitrij M. Požarskij (1578–1642) a nižněnovgorodský obchodník, měšťan Kuzma Minin († 1616) vlastním jménem Kuzma Minič Zacharijev Suchoruckij.

Ruská země byla po období smuty oslabená a zpustošená. Udává se, že ke konci smuty zaniklo v centrální Rusi na devadesát procent hospodářství. V carské pokladně byl nedostatek financí a země byla celkově hospodářsky vyčerpána.³⁷ Jedinou autoritu v zemi představovala ruská pravoslavná církev, která ještě za vlády posledního Rurikovce, třetího syna Ivana IV. a jeho první ženy Anastásie Romanovny (1530/1532–1560), Fjodora I. zvaného Blažený (1584–1598) ale již tehdy za mohutného přičinění zemského vládce a Fjodorova švagra v jedné osobě Borise Godunova (1552–1598–1605) získala samostatný patriarchát. Stalo se tak roku 1589, kdy byzantský ekumenický patriarcha Jeremiáš II. Tranos (1572–1579, 1580–1584 a 1587–1595) po dvou letech jednání přijel do Moskvy instalovat patriarchu ruské od roku 1448 autokefální pravoslavné církve, patriarchu moskevského a vši Rusi, jak zněl jeho titul. Stal se jím dosavadní moskevský metropolita Job zvaný Posvětitel (1525–1589–1605–1607). A tak se nelze divit, že právě na popud ruské pravoslavné vysoké církevní hierarchie a za využití její mimořádné autority v ruské společnosti byl svolán zemský sněm, aby se jeho účastníci – elita ruské společnosti, bojaři a církevní hodnostáři – zamysleli nad novým ruským panovníkem. A nejen, zamysleli, ale i jej zvolili!

36 Srov. *Haličsko-volyňský letopis*. Praha 2010, s. 17–21 a 83–103.

37 Srov. Jevgenij F. ŠMURLO, *Istorija Rossii* (IX – XX vv.). Moskva 1997, s. 226–260.

Zemský sněm splnil tuto svoji úlohu a zvolil panovníkem „*vší Rusi*“ Michaila Fjodoroviče Romanova jako cara Michaila III. (1596–1613–1645). V době zvolení bylo Michailovi pouhých šestnáct let. Pocházel však ze starého ruského knížecího rodu, což většině účastníků zemského sněmu imponovalo, spřízněného s Rurikovci. Nechtěli panovníka neruského původu. Kvůli jeho mládí a úloze pravoslavné církve byl ovšem určen spoluvládce mladého cara. Stal se jím jeho otec patriarcha Filaret (1554–1633), syn váženého bojara Nikity Romanova. Mimořádná osobnost svojí autoritou: jednalo se o představitele moskevské pravoslavné církve a navíc mučedníka. Ještě v době volby nového cara Filaret pobýval v polském zajetí. Dokonce z něho byl propuštěn až v roce 1618, po Deulinském příměří, jež bylo uzavřeno poté, co se polský král Zikmund III. Vasa (1566–1587–1632) opět (ale zase neúspěšně) pokusil prosadit své vzdáleně dynastické nároky na moskevský trůn vojenskou silou. Za zmínku nepochybně stojí, že patriarcha Filaret, původním jménem Fjodor Romanov, měl potíže již s Borisem Godunovem. Ten jej v červnu 1601 obvinil z přípravy spiknutí a poslal ho i s celou rodinou do vyhnanství. Fjodor musel vstoupit do kláštera, kde přijal jméno Filaret.

Carská moc se spoluvládou světské moci – cara Michaila III. – a představitele ruské pravoslavné církve – patriarchy Filareta – upevnila. Stát budovaný na dvou rovnocenných pilířích – světské a církevní moci. Ideálem se tím pro Rusko stala pevná světská moc výrazně podporovaná pravoslavnou církví. Církev přitom sehrávala ve státě nezastupitelnou moc, o mnohém rozhodovala, do mnohého i světského výrazně zasahovala. Včetně pozemkového vlastnictví. Moskevská země ovšem pro zdárný vývoj potřebovala celý komplex změn a reforem. Panovníkova moc nepožívala dostatečnou autoritu. Standard úspěšně se rozvíjejícího středověkého státu ovšem vyžadoval rozhodné a rozhodující slovo monarchy. Pokud si chtěl Michail udržet trůn, musel se o to alespoň pokusit. A tak ve snaze posílit svoje panovnické pozice se rozhodl pro různé kroky. Protože po desetiletí Rusko strádalo zahraničními vlivy, snažil se nejprve upevnit mezinárodně politické postavení Moskevské Rusi. K tomu mu mělo především posloužit nastolení „*věčného*“, jak se v dobovém klíše takové kroky označovaly, míru Moskvy se Švédskem a Rzeczpospolitou (Polskem). Jednání s ní však nebyla pro Michaila ani v nejmenším jednoduchá. Moskva byla ještě příliš slabá, než aby silnější a ambicióznější soupeři v něčem ustoupili.

Po vleklých jednáních se Švédy se Michailovi přece jen podařilo v roce 1617 uzavřít ve Stolbovu, městě nedaleko Sankt Petěrburku mír označovaný podle města, v němž byl podepsán, Stolbovský mír. Ovšem pouze za cenu mocenských ztrát: Rusko Stolbovským mírem opět ztratilo přístup k Baltskému moři. S Rzeczpospolitou se Michailovi podařilo podepsat pouze příměří, a to v belgickém městě Deulin. Tedy výše již zmíněné Deulinské příměří. Stalo se tak roku 1618. Skutečný mír byl s Polskem nastolen až o plných šestnáct let později, po tříleté rusko-polské tzv. smolenské válce. Stalo se tak roku 1634 v Semlevu, obci ležící v dnešní smolenské oblasti Ruska, na řece Poljanovce. Ani tento mír však rusko-polské problémy nevyřešil, ani pak nebyly rusko-polské

vztahy harmonické: celé 17. století bylo ještě naplněno úsilím Rzeczpospolite získat alespoň kus ruské země.

Michail mezi tím nezháel v jednání s ostatními zeměmi s cílem dosáhnout upevnování vztahů s vyspělejšími částmi Evropy. Sice nadále udržoval tradici, že ruský panovník nesmí opustit vlast, ale za účelem upevnění zahraničních vztahů zval přední odborníky do Ruska. Kdežto za jeho pozdějšího následníka cara-imperátora Petra I. se jednalo vysloveně o masovou záležitost, za Michaila to byla spíše výjimka. Nicméně taková, která ilustrovala snahu všech Romanovců překonat ruské izolování se od okolního i vzdálenějšího světa a pokus využít pokroku, který se uskutečňoval v jiných zemích, ve prospěch Ruska. To ovšem neznamenalo, že by Michail, a ostatně platilo to i o Petrovi, nerespektoval ruské zvláštnosti, především předchozí tradice moskevské Rusi. Dokonce bychom mohli říci, že naopak. Že vše co činil, podřizoval dosavadní ruské tradici, především identitě Rusi odvíjející se od úzkého sepjetí pravoslavné víry s carskou mocí, v němž pokorný, ale pracovitý lid tvoří hodnoty skvělé harmonické na sociální rovnováze založené společnosti (v duchu myšlenky sobornosti).

Druhou stránkou Michailovy aktivity byly reformy, které se dotýkaly vnitřního chodu ruské země. V této činnosti nebyl ani zdaleka tak intenzivní jako jeho pozdější mnohem slavnější následovník – Petr I. zvaný Veliký. Nicméně Michailovy reformy týkající se vnitřního Ruska nelze podceňovat. A to zejména proto, že nastartovaly proces změn, který mohl tak výrazně rozvinout právě zmíněný Petr I., proces změn, jež Rusko skutečně přiblížily vyspělejší zemím a značně posunuly Rusko vpřed v hospodářské a sociální oblasti.

Třicetileté války a s ní spojenému nedostatku obilí v Evropě využil Michail ke zviditelnění Ruska prostřednictvím intenzivního vývozu ruského obilí. K tomu se snažil, aby se i v Rusku rozvinul průmysl: významný bojarský rod Stroganovovů měl od dob cara Ivana IV. monopol na kolonizaci Sibíře. Michail toto právo rozšířil v roce 1632 o právo, aby v oblasti města Tula založili doly na železnou rudu. Byly to první doly na železnou rudu v Rusku. Stroganovové jejich prostřednictvím natolik zbohatli, že hlava tohoto rodu Grigorij D. Stroganov (1656–1715) vlastnil na počátku 18. století více než deset miliónů desjatin půdy, dvacet měst, dvě stovky vesnic, patnáct tisíc nevolníků, řadu solných a rudných dolů. Byl tak bohatý, že mohl finančně podporovat samotného cara. Zejména jeho vojenská dobrodružství. Např., když Petr začal ve Voroněži budovat vojenské loďstvo, dvě válečné lodě nechal postavit Grigorij Stroganov na vlastní náklady. Podobným mecenášem ruské státní politiky byl i nejstarší Grigorijův syn Alexandr G. Stroganov (1698–1754), který v intencích petrovského ukazu o jedinonasledii a jedinovlasti (srov. níže) převzal rodinný majetek i tradici podnikání.³⁸ Ve finanční podpoře státu i podnikání si podobně

38 Ačkoli se tradice kumulování šlechtického majetku sňatkovou politikou v 18. století přežila, Alexandr Stroganov byl příkladem jejího udržování: roku 1723 se oženil s dcerou knížete Vasilije P. Šeremetěva Taťanou Vasiljevnu, jejíž věno bylo srovnatelné se šeremetjevovským majetkem.

jako jeho otec vedl natolik úspěšně, že jej Petr I. roku 1722 odměnil baronskou hodností, Petr II. roku 1729 řádem svatého Alexandra Něvského a Kateřina I. roku 1725 čestnou funkcí carevnina klíčníka. Stroganovové se nezajímali pouze o podnikání. Grigorij Stroganov sbíral staré rukopisy a obrazy a jeho následníci nejen kupovali umělecké předměty, ale i umělce a vědce podporovali. Jeden z Grigorijových vnuků Alexandr Sergejevič Stroganov (1733–1811) se stal roku 1798 prezidentem petrohradské akademie umění. Monumentálním dílem, o jehož vybudování se Stroganovové zasloužili, je jejich sankt petěrburšský palác postavený ve druhé polovině 18. století podle projektu italského architekta Rastrelliho ve stylu tzv. kateřinského baroka. Jiná monumentální stavba, sankt petěrburšský kateřinský chrám, se budovala na přelomu 18. a 19. století za vedení a dohledu uměnovědné komise, v jejímž čele stál zmíněný Alexandr S. Stroganov.³⁹

S cílem zlepšit příjem peněz do státní pokladny inicioval Michail ve dvacátých letech 17. století nové přesnější soupisy daňových poplatníků, tzv. *piscovyje knigi*, které zavedl veliký kníže Ivan Třetí. Byla to součást procesu znevolňování, který za jeho vlády pokračoval. Zahájen byl v době panování cara Ivana IV. (1547–1584), výrazně prohlouben za Borise Godunova (1598–1605) a svého vrcholu dosáhl za vlády cara-imperátora Petra I. (1689–1725). Za vlády cara Michaila III. (1613–1645) sice proces znevolňování pokračoval, ale daňové zatížení, zejména to, které se odvíjelo se od „sochy“, tj. velikosti obdělávané půdy, se snižovalo. Důvodem snižování byl výše zmíněný ekonomický stav ruské země po období tzv. smuty. Práce byla málo produktivní, pole se jen stěží obdělávala, a tak obyvatelstvo nemohlo platit příliš vysoké daně.

Michail se rovněž zasadil za modernizaci armády, jejíž první stálou část tvořily pěší armádní oddíly vybavené palnými zbraněmi založené mezi léty 1545 a 1550 carem Ivanem IV. Jednalo se o strelce (střelce), služba v jejichž oddílech byla v 16. a 17. století doživotní, zpravidla se dokonce dědila na potomky. Jako ucelené elitní jednotky byli střelci poprvé nasazeni při obléhání Kazaně v roce 1552. Odhaduje se, že za Michailovy vlády bylo v Rusku na dvacet tisíc strelců. Jejich počet ale v následujících letech rychle rostl, na konci století jich bylo již trojnásobek.⁴⁰

Michail dále omezil pravomoci bojarské dумы a zemského sněmu a naopak posílil ústřední panovnickou moci s cílem jednoznačně kodifikovat model ruského absolutismu – samoděržaví. S tím souvisela jím zaváděná centralizace – rušení místních privilegií a zavádění jednotného systému práva a privilegií v celém státě.

Michailovou zásluhou se postavení Moskevské Rusi oproti předchozímu období výrazně posílilo. A to jak ve vnitrostátním tak mezinárodním rozměru. Co však Romanovci v této době měnit nechťeli, to byl stereotyp ruského života. Tak jak žili jejich dědové a otcové, žili současníci Michaila, Petra a dalších panovníků. A tak budou žít i jejich potomci.

39 Srov. Aleksandra V. ŽUKOVA, *Dvorjanskije i kupečeskije rody Rossii. Polnaja enciklopedija dvorjanskich i kupečeskich familij carskoj Rossii*. Rostov na Donu 2008, s. 310–313.

40 Srov. Michael C. PAUL, *The Military Revolution in Russia 1550–1682*. The Journal of Military History 68. No. 1, 2004.

Centralizovaná státní moc se na území Ruska neprosadila až za vlády Petra Velikého, jak se většinou zdůrazňuje v dostupných příručkách, ale již za vlády Michaila Romanova. Centralizaci moci podpořila reorganizace armády a založení státem řízených zbrojních závodů (zbrojovek), stejně jako jejich subdodavatelských průmyslových komplexů, zejména průmyslových podniků na výrobu litiny a železa.

2. Vláda cara Alexeje I.

Alexej Michajlovič Romanov (1626–1645–1676) byl druhým carem z rodu Romanovců, synem předchozího cara Michaila III. Fjodoroviče a jeho ženy Jevdokije Lukjanovny za svobodna šlechtičny Strešněvé (1608–1645). Alexejovým vychovatelem a později jeho vlivným rádcem, který si svoje postavení prosadil až téměř do spoluvladařského postu, byl Boris Ivanovič Morozov (1590–1661). Jednalo se nepochybně o vzdělaného, ale také nesmírně ctižádnostivého bojara ochotného učinit pro svoji kariéru cokoliv. K jeho pozitivům patřilo, že se jednalo o přívržence novot pocházejících ze zahraničí. Jenomže to ve spojení s jeho bezskrupulózním prosazováním se vyvolávalo jak mezi ostatními ruskými bojary, tak v širších kruzích, velkou averzi, a to nejen proti Morozovovi, ale i carovi Alexeji. Morozov se tak stal jedním z prvních příkladů osobností služebné šlechty, která se svými schopnostmi a loajalitou vůči panovníkovi dokázala prosadit na nejvýznamnější místa a dokonce i konkurovat samotnému panovníkovi. Pro 18. století zakořenilo jejich pojmenování favorité.

Alexej Michajlovič (Alexej I.) nastoupil na trůn ve zcela jiné státně politické konstelaci než jeho otec Michail. Kdežto v roce 1613 byla Rus rozchváčena smutou, v roce 1645 již bylo Rusko vcelku konsolidované do podoby mezinárodními i vnitropolitickými silami uznávaného a nezpochybnitelného silného státu. Mělo armádu schopnou jej nejen ubránit před nepřítelem, ale i vést expanzivní akce, mělo stabilizované hospodářství, rychle rostla jeho mezinárodní prestiž. Jenomže Alexej na počátku své vlády se o další upevnění pozice ruského státu a svého samoděržaví příliš nesnažil. Věnoval se více lovu a zábavám než vládním úkolům. Toho využili bojaři k uspokojení partikulárních zájmů. K nim se přidávali nejrůznější šlechtici, kteří se přemrštěnou loajalitou, oddanou prací vůči panovníkovi a jeho oblíbencům, i prostřednictvím úplatků rychle dostali k moci, tzv. „vyskočci“. Jejich zásluhou rostla i soudní a úřednická svévole. V jejím čele stál Morozov, kterého Alexej tak obdivoval, že jej často dokonce nechával rozhodovat za sebe. Morozovova samodurská politika vrcholící v roce 1646 zavedením daně ze soli, však vyvolávala nespokojenost širokých vrstev včetně šlechty a měšťanů. Některé jiné daně byly sice v té době sníženy, ale cena soli, kterou užíval každý, vzrostla několikanásobně. Morozov si od toho sliboval pro stát nezbytnou sanaci stále deficitního rozpočtu. Jenomže široké masy daň platily jen stěží, šlechta a měšťané se zase nechtěli vzdát svých tradičních práv. A tak v moskevském státě propukla velká vlna

nespokojenosti. Jejím objektem byla především již dříve nepopulární postava Borise Morozova. Jeho nepopularita se pojila se skutečností, že ruské šlechtě se na Morozovově politice nelíbily uplatňované západní vzory, zdánlivě spojené s popíráním ruských tradic. Rozhodující ale bylo, že ruští bojaři byli Morozovovými zásahy zbavováni svých dřívějších privilegií. A tak bojaři využili nespokojenosti širších vrstev ruské společnosti a podnítli několik povstání namířených vysloveně proti Morozovovi. Největší z nich bylo solné povstání („solnyj bunt“), které se uskutečnilo v Moskvě v červnu 1648. Rozlícený dav usmrtil několik Morozovových pomocníků. Lynčování by patrně nešel ani Morozov, kdyby se tak neopájel carovou přízní, že Alexej byl pro něj ochoten udělat cokoli. Dokonce i žádat dav o milost. Dav, který viděl prosícího cara, zklidnil vášně a ponechal na carovi, aby s Morozovem naložil dle vlastního uvážení. Carovo orodování bylo s podivem. Vždyť musel vidět Morozovovo samodurství, které se projevilo např. i tím, že když se roku 1648 car Alexej oženil s Marií Iljiničnou Miloslavskou (1624–1669), Morozov se deset dní poté oženil s její sestrou Annou. Odpor vůči Morozovovi ze strany šlechty i širších mas proto přirozeně sílil. Během moskevského solného povstání byl vypálen jeho dům a povstalci žádali jeho vydání. Před eskalací povstání do podoby Morozovova lynčování a možná i jeho usmrcení dal car přednost Morozovu odvolání. V zájmu jeho bezpečnosti jej poslal do Kirillo-bělozerského kláštera, dodnes největšího klášterního komplexu v Rusku, založeného na břehu Siverského jezera roku 1397 Kirillem Bělozerským (1337–1427).⁴¹ Vzdálení Morozova z Moskvy situaci zklidnilo natolik, že car po několika měsících souhlasil s Morozovovým návratem. V obavách, aby lid znovu nepovstal nejen proti Morozovovi, ale i jemu, již však nikdy Morozovovi nesvěřil jeho předchozí významné postavení.

Alexej se patrně z chyb poučil a napříště se snažil více rozhodovat sám. K tomu jej ostatně razantně nabádal jeho další nejvýznamnější poradce, patriarcha Nikon (1605–1652–1666–1681), (k osobnosti Nikona srov. níže). Bez rad dalších „moudrých“ to ale již nešlo. V tomto směru se uplatnili příbuzní jeho manželky, Miloslavští. Výsledkem takto nastaveného nového Alexejeva vládnoucího směru se stal např. v lednu 1649 zemským sněmem přijatý nový zákoník – *Sobornoje uloženiye*, soupis všech zákonů, které právě platily v ruském státě. Zajímavý byl zejména tím, že právně definoval nevolnictví a zaváděl ochranu cechů proti konkurenci bojarských a církevních dílen. Těmito kroky podpořil samoděržaví jako nezpochybnitelnou formu ruského státního zřízení.

Upevnění samoděržaví sloužily i další Alexejovy reformy. Právní změny završil v roce 1653 schválený *Celní zákoník*, kterým se zavádělo jednotné clo. Upevnění samoděržaví ale sloužila i církevní reforma a postupná byrokratizace veřejného života provádějící celou dobu Alexejeva panování.

Projednávání *Sobornogo uloženiya* se dalo v situaci řady dalších nepokojů: propukaly v jihoruských provinciích stejně jako ruských severských místech, nepokoje, které v roce

41 V Kirillo-bělozerském klášteře pobývaly i další významné osobnosti, např. Vassian Patrikejev, Ivan Šujskij či Simeon Bekbulatovič. Pět let (1676–1681) v klášteře prožil i patriarcha Nikon.

1650 eskalovaly do velkých sociálních výbuchů, zachvacovaly i taková města, jako byl Pskov a Novgorod, neklid vládl na Sibiři. *Sobornoje uloženije* bylo proto snahou je zklidnit, a to cestou jasně a zřetelně vymezených, pro celou Rus jednotně platných zákonů. Jednalo se současně o to modernizovat to, co bylo kodifikováno *Zákoníkem* („*Sudebníkem*“), který pocházel z poloviny 16. století, odstranit rozpory mezi starými a novými zákony a zejména překonat soudní anarchii, kterou do právních záležitostí vnesla doba smuty.

Sobornoje uloženije, které pak platilo v Rusku dalších téměř dvě stě let, se přitom soustředilo na nejběžnější delikty, na boj s krádežemi a vyděračstvím. Z celkového počtu 287 článků se jim věnovaly plně 104. Tvrdé tresty vymezovalo za vraždu, stejně jako individuální krádež či organizované loupežnictví. *Uloženije* ovšem rovněž vytyčovalo tresty za přestupky typu krádeže jablek ze sousedovy zahrady, rozdělování ohně v lese nebo nepřivázaného psa, jenž napadl člověka. Charakteristickým znakem *Uloženiija* byla skutečnost diferencovaného přístupu k různým skupinám obyvatel. Jinými slovy, pro různé vrstvy obyvatel byly tresty odlišné, a to podle zásady: na chudý lid musí být přísnost. Za to, zač nevolníkům a obecně prostým lidem hrozily vysoké tresty, byla pro majetné a privilegované jen pokuta. To se ale netýkalo nejzávažnějších trestných činů, zejména penězokazectví, či protistátních činů typu spiknutí proti carovi, státu a hanění Boha. Za ně se bez rozdílu uděloval trest smrti. Přece jen ale i v těchto případech byly rozdíly: šlo o formy vykonání trestu: za penězokazectví bylo většinou pro chudé rozčtvrcení kdežto pro bohaté oběšení, za protistátní a proticarské přísahání pro bohaté rychlá poprava mečem. Jen za hanobení Boha se všem udělovalo stejně: upálení na hranici.⁴²

Sobornoje uloženije bylo dalším krokem ke znevornění. Každý, kdo byl zaznamenán v soupisech označovaných jako „tjaglo“, byl nově podle *Sobornogo uloženiija* nejen povinen platit státu daně⁴³ a plnit vůči státu povinnost ve formě služby, se ani nesměl svévolně stěhovat z místa na místo. Podobně na základě *Sobornogo uloženiija* vznikaly soupisy „posadskoje tjaglo“, které omezovalo pohyb prostých lidí ve městech. Oběma „tjagli“ byl tak zcela zásadně omezen potenciální příliv volných pracovních sil do měst a vytvořena tím bariéra pro rozvoj městských aglomerací podobný západoevropskému modelu. Navíc *sobornoje uloženije* zřetelně reglementovalo neomezenou dobu na vypátrání uprchnutých osob již zapsaných mezi nevolníky a jejich vrácení původním majitelům, případně na jejich nové zapsání do *piscovyh knig*. Týkalo se to i těch, kteří se usadili ve městech a snažili se v nich najít nový způsob obživy.

Další důležitou reformou, kterou zavedl car Alexej, byl komplex změn dotýkajících se armády. Alexej se o armádu vždy mimořádně zajímal, a to již od počátku své vlády. Byl si vědom, že fyzický i morální stav armády je kruciólní záležitostí pro jeho panování. Bedlivě proto sledoval, jak je armáda organizována v jiných zemích a čím by mohl modernizovat armádu ruskou, aby byla zahraničním konkurenceschopná. Díky těmto

42 Srov. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/1649/whole.htm>. Staženo 15. 1. 2014.

43 Termín „tjaglo“ byl pro zjednodušení v Rusku až do 18. století používán pro zdanění, které bylo určeno „obyčejným“ lidem vůči státu.

inspiracím výrazně posílil elitní střelecké a jízdní jednotky a zavedl metody jejich organizace, velení i logistiky podle zkušeností předních západoevropských vojenských odborníků z bojů v třicetileté válce (1618–1648).

Alexejevovy reformy armády však měly „drobný“ kosmetický nedostatek. Společně s válkami, zejména rusko-polskou, která se odehrávala v letech 1654–1667, a rusko-švédskou, jež se dala v letech 1656–1658, značně vyčerpala státní pokladnu. Musel tedy pro ni hledat nové zdroje. Zavést další daň se Alexej s ohledem na odpor, jaký vyvolalo zvýšení daně ze soli, obával. A proto roku 1650 na radu jednoho ze svých nejvýznamnějších poradců, významné osobnosti ruského politického a společenského života 17. století Fjodora M. Rtiščeva (1626–1673), nahradil stříbrné mince měděnými. Konverzní kurz byl stanoven zcela nahodile – na jeden stříbrný rubl připadlo dvanáct měděných. Hodnota měděné mince však na trhu rychle klesala. Za „měďáky“ se dalo nakoupit stále méně zboží. Další negativní stránkou této reformy byla cirkulace obyvatelstvu neznámého plátidla. Toho využili padělatelé a vrhli do oběhu značné množství falešných peněz. Ekonomická situace obyvatel Ruska i Ruska jako státu se tím rychle zhoršovala. Jediný způsob, který lid proti zhoršující se své ekonomické a sociální situaci tradičně využíval, byly projevy odporu využívající zbraní. Jedním z nich bylo povstání, které vypuklo v roce 1662 přímo v centru dění, v Moskvě. Podle důvodu, kvůli němuž propuklo, měděné mince, bylo nazvané „*měděná vzpoura*“ – „mědnýj bunt“. Povstání bylo tak rozsáhlé a nebezpečí, že se rozšíří po Rusi tak veliké, že carovi nezbývalo, než proti povstalcům použít vojsko. Co ale již nemusel, to bylo následné utopení v krvi zajatých povstalců. Na sedm tisíc měšťanů – „*posadskich ljudej*“⁴⁴ bylo kvůli účasti na povstání popraveno. Mnozí v odkazu na *sobornoje uloženiye* velmi krutým způsobem. Výjimkou nebylo rozčtvrcení nebo zmrzačení vytržením jazyku či „jen“ vypálením na čele písmene „B“ – „buntovštik“ (povstalec) či „V“ – „vor“ (zloděj). Tisíce dalších bylo potrestováno lidumilně: byly uvězněny. Bez zajímavosti pro pochopení kontinuity ruských dějin a využívání jejich tradic jistě není upozornění, že další tisíce povstalců byly přesídleny do míst značně vzdálených od Moskvy. Protože zejména v případech určených míst na severu Ruska či na Sibíři nebyli přesídlenci schopni se uživit, mnozí zemřeli do slova a do písmene hladem. Tuto metodu, obvyklou v hierarchii trestů tatarských nájezdníků, nacházíme pak v celých ruských dějinách: jak v individuální tak kolektivní formě. Carova odplata za měděné povstání využívající širokou škálu trestů byla činěna proto, aby budoucí generace obcházela hrůza při vzpomínce na povstání proti carovi a těm, kteří stát řídili, tedy tzv. „věrchušce“. Přesto nebyla měděná vzpoura ani zdaleka největším a pro cara Alexeje nejnebezpečnějším povstáním. Početně větším a zasažením území výrazně rozsáhlejším, z hlediska aktuálního ruského politického systému daleko významnějším a v ruských dějinách proto také častěji připomínaným, bylo povstání, do jehož čela se postavil donský kozák Štěpan T. Razin (kolem 1630–1671).

44 Termín „*posadskije ljudi*“ se užíval pro obyvatele „*posadu*“, tedy obchodního místa obehnaného hradbami. Srov. Richard PIPES, *Vlastnictví a svoboda*. Praha 2008, s. 185–186.

Kozáci představovali etnicky různorodé, převážně svobodné slovanské obyvatele žijící v oblastech kolem hraničních území Moskevské Rusi, Rzeczpospolite a tatarských chanátů, přibližně mezi řekami Dněstrem a Volhou. Především ruská (dříve sovětská) historiografie o nich hovořila jako o potomcích původně uprchlých ruských a ukrajinských nevolníků. Jiná historiografie připouští, že se mohlo jednat nejen o Slovy, ale i o potomky kočovných kmenů typu Polovců, Skythů, Baškirů nebo Pečeněhů, ke kterým se později, v průběhu staletí přidali zběhlí ruští nevolníci. Jisté je, že se původně kočovníci ve 14. století usazovali také na Donu, kde pak začínali usedle hospodařit. Žili tam v malých samostatných komunitách s vlastními ozbrojenými jednotkami. V nich pak získávali asyl uprchlí nevolníci z celého Ruska. V 16. století, v době, kdy rostlo ohrožení Moskevské Rusi ze zahraničí, se takto zformovaní kozáci zapojili do ochrany hranic moskevského státu. Za to byli carskou vládou odměňováni, nejčastěji v podobě potravin, střeliva a střelného prachu, a byla jim udělována privilegia ve smyslu svobodného obchodu i dalších svobod. Kozáci se považovali za poddané ruského cara, současně však také za svobodné a na nikom nezávislé. Poddanství bylo v tomto směru chápáno jako projev identity. Nikoli výraz osobní služebné závislosti, jak se obecně vyvinula v Rusku 16. a 17. století (viz *Sobornoje uloženiye*). Tato skutečnost dokazuje, že poddanství vůči panovníkovi nebylo v dobovém pojetí projevem nesvobody. Ostatně na oblastních kozáckých sněmech, („krugach“) si kozáci tradičně volili svoje představitele – atamany – jako nejvyšší velitele. A nejen je. Na krugach totiž volili rovněž atamanům bezprostředně podřízené esauly, vojskové písaře a další pro organizaci vojska ale i civilní život nezbytné činitele.

V klidných dobách 16. a 17. století se mnozí kozáci, zejména ti, kteří se nacházeli kolem Donu (donští kozáci), i ti, kteří do té doby ještě kočovali, usazovali na další volné půdě a věnovali se v mírových časech intenzivně zemědělství a pastevectví. Vlastní jim byl kvantitativní přístup včetně přesídlování na nevyčerpanou doposud neosedlou půdu. Byla-li však země ohrožena, usedali na koně a vyzbrojeni šavlemi a píkami se vydávali do boje. Kromě typických malých rychlých koňů k přepravě hojně využívali lodí, na nichž se plavili po Donu i jiných ruských řekách.

Úměrně tomu, jak se carská pokladnice v souvislosti s válkami vyprazdňovala, tenčil se žold, který kozáci za vojenskou strážní službu i aktivní podíl na válkách původně dostávali. Aby si finanční deficit kozáci vynahradili, mnozí z nich se vraceli k loupeživým nájezdům. A to na obě strany hranice. Nejvíce jich směřovali do oblasti Krymského chanátu, což vyvolávalo četné diplomatické spory mezi carskou a osmanskou vládou. Kozáci se navíc odporem vůči carské svévoli snažili čelit snahám státní moci o redukci svých privilegií. S tím souvisela jejich expanze dále na východ. K nápravě křivd však hledali i legální cesty. Např. v roce 1666 jel kozácký ataman Vasilij Us (?–1671) v čele několika set kozáků do Moskvy s mírumilovnou supplikou žádat cara o vrácení privilegií. Přes Alexejevovo ujištění, že se tak stane, bylo záhy posláno proti kozákům, kteří se takto snažili navrátit svoje postavení, carské vojsko, které mělo za úkol zabránit další svévolné migraci kozáků, a pomáhat jejich násilnému rozsídlování. Podobně jako

v případě obdobného trestu účastníkům měděné vzpory měli tím být varováni další kozáci před „svévolí“ v podobě snahy obnovit svoje někdejší svobody a současně tímto způsobem měla být snížena koncentrace kozáků – opozičníků.⁴⁵

Při svých migracích, a nemuselo to být až daleko na východ, se kozáci potkávali s nevolníky, kterým bylo na základě *Sobornogo uloženijsa* z roku 1649 zakázáno se svobodně stěhovat a byly jim výrazně zvýšeny daně i robota („baršina“). Tomu se nevolníci bránili útekem. U kozáků nacházeli nejen pochopení, ale i oporu v podobě práva na vcelku svobodný život. Navíc je s kozáky spojovalo vědomí společného nepřítele – carské vlády a konkrétních statkářů. Do čela, nyní již značně nespokojených kozáků doplněných o řadu uprchlých nevolníků, se vzápětí postavil řadový kozák Stěpan Razin (1630–1671). Ten nejprve, v roce 1668 podnikl loupeživou výpravu přes Kaspické moře až do Persie. Byl při ní úspěšný, ačkoli stála život mnohých kozáků. Razin se z Persie vrátil s bohatou kořistí. To ho záhy přimělo k dalšímu tažení, tentokrát „pouze“ po ruském území. Odehrávalo se v roce 1669. Během něj se k Razinovi opět přidávali právě zběhlí nevolníci. I tentokrát hlavním důvodem jejich zběhnutí byla skutečnost, že doposud se mohli rolníci za poplatky šlechtě volně stěhovat. *Sobornoje uloženijsa* však nařídilo, aby byli trvale svázáni s půdou. Tím, že jim odebralo jejich dřívější právo na stěhování, je zcela podřídilo pravomoci ruských šlechticů, především jejich elitě, bojarů.⁴⁶ Počet uprchlých nevolníků byl na konci šedesátých let 17. století tak obrovský, že se začalo hroutit zemské hospodářství založené na využití nevolnické práce. Car Alexej proto jednal kategoricky: vydal nařízení, aby byli všichni uprchlí nevolníci navraceni svým pánům za využití všech myslitelných metod.

Stěpan Razin se v květnu 1670 rozhodl táhnout do dolního Povolží, kde žily další velké komunity kozáků. Část z nich se k němu přidala, a tak jeho revolta začala dosahovat ohromného rozměru. Přitom revoltující dolní Povolží uznalo Razina na základě „plebiscitu“ za svého vůdce. Nikoli již „jen“ za atamana, ale vysloveně i za panovníka. Jako by se uvnitř Ruska začal tvořit samostatný svobodný kozácký stát. V jeho čele měl stát Stěnka Razin. Nikoli již jen řadový kozák, či „pouhý“ ataman. Mělo se jednat o panovníka, který se měl vyrovnat ruskému carovi, a to i bohatstvím. Povstalci totiž získali konfiskací šlechtických statků značný majetek. A ten podle obvyklé majetkové zásady staré Rusi náležel knížeti, velkoknížeti, carovi, prostě představiteli společnosti. Na rozdíl od cara si ovšem Razin neponechal takto získaný majetek pouze pro vlastní užitek. Bylo-li to potřebné či vhodné, část z něho rozdával chudině, kterou při svých dalších výpravách potkával.

45 Srov. Stanislav A. AUSKÝ, *Kozáci*. Praha 1999.

46 Bojaři byli příslušníky nejvyšší ruské středověké aristokracie hned po členech knížecí, později carské rodiny, tedy velkoknížatech. Byli povinováni knížeti (carovi) vojenskou službou, zejména při obraně území. Za to dostávali od knížete do dědičného užívání (votčínici) nebo osobního užívání (poměščici) půdu. Tím se z nich stávali „dvorjane“, tedy statkáři. Půda ale zůstávala vlastnictvím knížete, resp. cara, zcizit bylo možné jen to, co na půdě vyrostlo nebo ty, kteří na ni pracovali („krestjaně“ = nevolníci).

Další Razinovo tažení směřovalo za řeku Volhu a kolem Donu na sever. To již Razinovi povstalci netvořili jediné vojsko, ale několik armád. Hlavní byla ale ta, které velel Razin. Ta se také záhy zmocnila Caricynu, Astrachaně, Saratova, Samary a dalších ruských měst, v nichž zřizovala samosprávu podobnou kozácké. Lze říci, že kamkoli se Razin blížil, poddaní se vrchnosti bouřili a přidávali se na jeho stranu. Teprve u Simbirsku se podařilo jej carským vojskem zastavit a armádou vedenou knížetem Ivanem S. Prozorovským (1618–1670) porazit. Oslabený Razin se pokusil zachránit návratem za řeku Don, ale byl na jaře roku 1671 pronásledujícím jej Prozorovským zajat, odvezen do Moskvy, tam mučen a nakonec spolu s jedenácti tisíci spolubojovníky popraven. Opět tedy došlo na velmi kruté tresty. Alexejeva vláda jimi byla vysloveně naplněna. Jednalo se o průvodní jev znevůli, procesu, který připoutal miliony ruských rolníků k osobní závislosti na několika málo privilegovaných.⁴⁷

Razinovou popravou však jeho revolta ještě neskončila. Razinovi druhové vládli v jednotlivých městech i nadále a teprve postupně, po řadě týdnů naplněných úpornými boji, za cenu dramatických střetnutí, byli pobiti nebo zajati. Mějme na paměti, že revolta přinesla Moskevskému státu negativum v podobě rozvratu státního hospodářství. Na druhé straně však znásobila snahu cara Alexeje I. připravit a realizovat zásadní národohospodářské reformy. A nejen národohospodářské. Car si přece jen uvědomil, že výhradně terorem vládnout nelze. Nicméně v jeho hodnotovém žebříčku na prvním místě stál stát. Nikoli společnost. Společnost se měla řídit rozhodnutím státu a konat k jeho prospěchu. Nikoli, jak je obvyklé v moderní době. Naopak. Aby byly všechny carovy reformy vskutku ku prospěchu státu, Alexej kolem sebe soustředil řadu skutečně vzdělaných osobností. Mezi nimi vynikal patriarcha Nikon, který zahájil, jak níže bude zmíněno, opravu církevních knih. Avšak lpění na tradicích, na obvyklých staroruských textech a způsobu modlení se, vedlo k rozkolu, který negativně ovlivnil jednotu ruské pravoslavné církve na několik následujících staletí.

Vedle Nikona, ale často pod jeho vlivem, působili u Alexejeva dvora další učenci. Patřili k nim např. spisovatelé Simeon Polockij (1629–1680), Jepifanij Slavineckij (poč. 17. stol. – 1675) a Grigorij K. Kotošichin (1630–1667). Významnou postavou patřící k nim byl i bojar, významný ruský diplomat, Afanasij L. Ordin-Naščokin (1605–1680). Podílel se na sestavení nového všeruského zákoníku, *Sudebniku* a na četných strategických diplomatických jednáních moskevské Rusi. Mezi jinými na uzavření andrušovského příměří ukončujícího rusko-polský spor. Ordin-Naščokin se sice nakonec s carem Alexejem rozešel, před servilností vůči vrchnosti volil odchod do kláštera, měl však vliv i na další dění v Rusku. Jeho dosavadní činnost rozvíjel jeho přítel Artemon S. Matvejev (1625–1682), jehož vnučku pojal za manželku car Petr První. Po smrti cara Fjodora Alexejeviče se však Artemonovi Matvejevovi nevedlo dobře. Stejně jako byli Petr a jeho matka Natálie Naryškinová (1651–1694) vypovězeni do Preobraženska, byl z Moskvy vypovězen i Artemon

47 Srov. Andrej N. SACHAROV, *Stěpan Razin: Kronika sedmnáctého století. Pravdivý příběh o životě a smrti legendárního vůdce kozáckých povstání*. Praha 1980.

Matvejev. Tomu však bylo určeno vzdálenější místo – Pustozersko v archangelské oblasti, místo kam byl jen krátce před tím vysídlen a po čtrnácti letech tamní internace v roce 1682 ve srubu upálen pravoslavný duchovní Avvakum Petrovič Kontratjev známý jako proto-pop Avvakum (1621–1682), stěžejní osobnost ruského starověrectví, resp. raskolnictví.

Další vážný problém, který byl spojen s dobou panování nástupce prvního Romanovce na ruském trůnu, tedy cara Alexeje Michajloviče, souvisel s pravoslavným vyznáním a s Ukrajinou. V západním Rusku, náležejícímu ještě v 17. století k polsko-litevskému království, byli po několik desetiletí utlačováni pravoslavní. Přirozeně hledali pomoc. A tu nacházeli v pravoslavné Moskvě. Car Alexej tomu výrazně napomáhal tím, že ukrajinské pravoslavné ubezpečoval o své budoucí skutečné pomoci. To se nelíbilo Polákům, kteří si stále ještě činili ambice na východní ruské oblasti, především na tu část Ukrajiny a Běloruska, která bezprostředně sousedila s jejich územím. Následkem toho také docházelo mezi Varšavou a Moskvou k dalším a dalším sporům.

Výše již bylo naznačeno, že nejlépe organizovanou, ale zároveň také nejhůře ovladatelnou částí kozáctva bylo záporožské kozáctvo, které bylo rozeseto podél jihovýchodní hranice dnešní Ukrajiny. Toto společenství, které zasáhlo významně do dějin Polska i Ukrajiny (Ruska), se mj. živilo přepadáváním krymských Tatarů, rybolovem a lovem zvěře, na které si jako na státní majetek činil nárok car. Současně ovšem ukrajinští kozáci nezřídka loupili na panstvích polské šlechty a pořádali nájezdy až k Bosporu a Konstantinopoli a vyvolávali tak konflikt mezi Osmanskou říší a Rzeczpospolitou. Polská státní moc se snažila kozáky pacifikovat a podřídit si je. Některé uplácením zoldem a udělováním privilegií. Svobody však získávali jen ti, kteří byli zapsáni v příslušných registrech – tedy tzv. registrovaní („rejestrovani“) kozáci. Jiné se snažila získat polská vláda nátlakem, zejména nucením, aby se vrátili ke své vrchnosti. Kozáci se však dobrovolně nechtěli vzdát své svobody. Měli ve své podstatě vysloveně zakódovaný odpor k feudální vrchnosti. Vyznávali přitom pravoslaví. Vize, že Moskva jim pomůže a přitom je nechá svobodně žít, u nich stále více převládala.

V polovině 17. století se do čela odporu vůči Polákům postavili kozáci v čele s Bohdanem Chmelnyckým (1595–1657). Polské vojsko však bylo silnější a Chmelnyckého porazilo v bitvě u Korsuně. Následkem toho roku 1649 přinutil polský král Jan II. Kazimír (1609–1648–1648–1672) Chmelnyckého k uzavření mírové smlouvy. Chmelnyckyj ji podepsal, ale pokračoval v tajných jednáních s ruským carem Alexejem o vzájemné podpoře při akcích proti Polákům. Moskva sice byla zdrženlivější, než si Chmelnyckyj představoval, ale musel uznat, že v situaci, kdy Moskvě hrozí boj s Osmany a Švédy, nemůže asi postupovat jinak. Oceňoval aspoň, že přesto nešetřila sliby pomoci. V prosinci 1653 vyslal Alexej k Chmelnyckému zvláštního posla, okolničního, ukrajinského vévodu Andreje V. Buturlina (?–1672), aby připravil smlouvu, na jejímž základě by donští kozáci přísahali věrnost carovi Alexejovi. To se také 18. ledna 1654 stalo. Moskva za to Rzeczpospolite vypověděla válku, do níž osobně vytáhl v čele ruského vojska car Alexej.

Protipolské tažení bylo pro Alexeje a kozáky úspěšné. Rusům se vzdávalo město za městem. Nakonec, roku 1655 se car zmocnil téměř celé Ukrajiny, Podolí, Litvy i Červené Rusi. Otevírala se mu dokonce cesta dále na západ. Mezitím se však švédský král Karel X. Gustav (1622–1654–1660) druhou neboli malou severní válkou (1655–1660) zmocnil Velkopolska a zahnal polského krále Jana II. Kazimíra do Slezska. Když se k tomu Karel po dvouměsíčním obléhání zmocnil i Krakova, zdálo se, že Rzeczpospolita je sevřena v rusko-švédských kleštích a bude zničena. Paradoxně však byla tímto švédským zásahem zachráněna. Car Alexej se totiž polekal švédských úspěchů a prostřednictvím císaře Svaté říše římské národa německého Ferdinanda III. (1608–1637–1657) uzavřel se Rzeczpospolitou příměří. Nechtěl při tom ani riskovat, že by se dostal do konfliktu se švédským králem následně. Vzdal se proto řady dobytých území, podržel si jen Malou a Bílou Rus. Poté se obrátil ke Švédům, aby i s nimi uzavřel mír. Zůstalo sice jen u příměří, v jehož důsledku se car Alexej rovněž vzdal řady dříve dobytých území v Pobaltí, podržel si jen malou část Livonska, ale i to bylo pro něj cenné. Moskvě po desítiletích válek totiž konečně přinesl všeobecný klid zbraní.

Završením celého válečného procesu s Rzeczpospolitou i Švédskem se stal andrušovský mír, jenž car Alexej I. podepsal s Poláky roku 1667. Podržel si jím celou levobřežní Ukrajinu a na pravém břehu Dněpru města Kyjev a Smolensk. Nutno však podotknout, že tento mír zcela nezastavil boje ruského státu. Stále totiž byli aktivní Osmané, kteří roku 1672 vyplenili Malou Rus. Osmanskou expanzi na Ukrajinu zastavil až pozdější polský král Jan III. Sobieski (1629–1674–1696) stojící v čele polských vojsk. Rozhodující byla bitva u města Chotyně ležícím v severní Besarábii na řece Dněstru. Odehrála se 11. listopadu 1673.⁴⁸

Nelze nezmínit, že již po částečném uklidnění situace na západě, v padesátých letech 17. století obrátil car Alexej expanzivní pozornost směrem na východ. Šlo o kolonizaci Sibíře spojenou s velkými nalezišti nerostných surovin, proces, který o sto let dříve zahájil první car vši Rusi – Ivan IV. zvaný Hrozný. Alexejovi se postupně podařilo většinu Sibíře ovládnout a zajistit tak pro centrální oblasti Ruska přísun kvalitních nerostných rud. K tomu, aby přísun byl pravidelný, nechal Alexej na Sibiři založit několik obchodních center – města Nerčinsk (1658), Irkutsk (1659) a Selenginsk (1666). Podrobená jím však zde byla etnika, která s nerostnými surovinami neměla nic společného. Jednalo se např. o astracháňské Kalmyky. Názorný důkaz toho, že Alexejovi nešlo jen o ekonomicky kolonizační profit, ale o skutečnou expanzi s cílem rozšířit území ruského státu. Zárodky ruského imperialismu tedy můžeme sledovat již v této době. Nutno ovšem zdůraznit, že Alexej I. nebyl v tomto směru mezi evropskými absolutistickými panovníky výjimkou. A dokonce se ve svém imperiálním snažení s nimi i potýkal. Příkladem může být britský zájem o sibiřské oblasti. Aby je Alexej eliminoval, povolil ang-

48 Chotyn dnes náleží Ukrajině.

lickým a holandským obchodníkům přístup jen do námořního přístavu Archangelsku. Další obchod museli realizovat Rusové.⁴⁹

Alexejeva vláda byla dobou doznívajícího ruského středověku. Církev v ní sehrála mimořádnou úlohu, stát se postupně proměňoval v moderní instituci řízenou profesionálními úředníky. Společnost se stále více stávala státní a církvi podřízenou složkou. Car ovšem dbal na její rozvoj. Mj. se mu jednalo o mravnost „svého“ lidu a staral se proto, aby lid žil střídavě. Např. zakazoval podle jeho mínění takové škodlivé činnosti, jako bylo kouření tabáku či bruslení.

V Alexejevě době se však začaly odehrávat ještě další významné změny, které předznamenaly nástup nové doby. Přispívala k tomu skutečnost, že v Moskvě žilo hodně cizinců, překládaly se knihy z jiných jazyků, šířila se evropská móda a evropské umění. Vlivem toho se totiž začaly objevovat nové hodnoty života. A tam, kde to bylo možné, vítězilo krásno nad praktikemem. K tomu se začala šířit skutečná věda podporovaná, stejně jako umění, individuálním mecenátem. Stát na takovou podporu zatím ještě neměl prostředky. Pozitivní ovšem byl i rozvoj vnitroruského trhu. Mohutněla obchodní centra typu Moskvy, Nižného Novgorodu, Astrachaně, Archangelsku, ale i menších jako byla Tula, Jaroslavl a města na Uralu a na Sibiři. Zejména v posledně jmenovaných docházelo k rychlému budování továren. Šlo zejména o zásluhu konkrétních osobností, podnikavých měšťanů, kterým Alexej udělil privilegia na těžbu a podnikání, např. o Grigorije D. Stroganova (1656–1715) a Nikitu D. Děmidova (1656–1725). Rukodělná a manufakturní práce ovšem při drtivě převaze zemědělství zůstala v oblasti řemesla a průmyslu i nadále rozhodující.

Nad tím vším jako rozhodující ovšem stálo, že ve druhé polovině 17. století se postavení ruského státu ve srovnání s předchozím obdobím výrazně změnilo. Dokázal nejen obhájit svoji nezávislost, ale i expandovat. Zejména do oblasti Sibiře, Povolží a Ukrajiny. Tím se Rusko stalo jednou z největších a nejmocnějších evropských říší. Stalo se ale také státem multinacionálním do značné míry kulturně, hospodářsky, nábožensky i sociálně a ekonomicky disparátním.

3. Církevní reforma

Do počátku 17. století bylo Rusko svým životem zcela uzavřeno do sebe. Od časů velkého knížete, cara Ivana III. sice putovala do Evropy poselstva, aby seznámila evropské dvory s významnými událostmi v Rusku (např. s volbou nového panovníka) a rozvinula obchodní vztahy, ale vstup cizinců do Ruska nebyl žádoucí. Změna nastala až za cara Michaila Romanova. Ruská společnost navyklá na tradiční způsob života však byla vůči

⁴⁹ Alexej, který, jak jsme se již zmínili, byl ochoten otevírat Rusko zahraničí, se v těchto krocích dovolával kritik, kterých se mu dostávalo od bojarů a ruských obchodníků, že příliš ustupuje cizákům, propachtovává jim výhodné obchody a tím devastuje tradiční Rusko.

tomu ve své většině nevráživá. Nikoli však zcela a úplně. Tak se za cara Michaila začal objevovat konflikt zastánců ruských, především církevních tradic se „zapadníky“. Ti viděli ve stycích s cizinou možnost nového rozmachu Ruska. S tím se stotožňoval i car, a tak cizinců ze západu přibývalo. Jejich názory na kulturu a náboženství však vyvolávaly stále nové a nové střety se zastánci tradic. Jak Michail, tak Alexej se tento problém opakovaně snažili řešit. Např. cestou reforem. Nejvýznamnější z nich byla církevní reforma, k níž došlo za vlády cara Alexeje, v roce 1654. Tato reforma je spojena se jménem patriarchy Nikona, osobnosti světským jménem Nikita Minin (1605–1681). Jednalo se o v pořadí šestého patriarchu moskevského a vši Rusi [prvním patriarchou moskevským a vši Rusi, jak zněl jeho přesný titul, se v roce 1589 stal moskevský metropolita Iov (srov. výše)].

Nikita Minin byl synem prostého rolníka, který uprchl do kláštera, kde pak získal církevní vzdělání. Po ukončení studií se stal v Moskvě knězem. Kvůli neshodám s církevními představenými se však dal na poustevnickou dráhu, chápanou jako jeden z vrcholných úkolů pravoslavných mnichů. Nikita Minin odešel do Kozeozerského kláštera Zjevení Páně, který se od poloviny 15. století nacházel v kargopolské oblasti Archangelského kraje, tedy na pobřeží Bílého moře. Jednalo se ještě jen o poustevnu s kaplí, v níž bylo několik cel pro mnichy – poustevníky. Byl to typický příklad duchovního života moskevských pravoslavných mnichů, k němuž se v 16. a 17. století uchýlovali. Migrující mniši tím způsobem na ruském severu rozšiřovali či nově zakládali později bohaté v duchu pravoslavné tradice však výrazně do sebe uzavřené kláštery. Mniši spojovali duchovní práci s hospodářstvím a vytvářeli tím zcela samostatné a do značné míry i samosprávné celky. Rusko totiž nemělo klášterní kongregace, každý klášter spadal pod konkrétního farního správce, archimandritu. Často je proto tento proces označován za mnišskou kolonizaci ruského severu. Jejím zdrojem byla nespokojenost moskevských mnichů s údajně zmaterializovaným a tudíž oduševnělým „městským“ životem. Následkem toho se tito mniši rozhodli pro osudové misionářství: odebrání se do poustevny (či její založení). Aby mohli plnohodnotně plnit duchovní poslání, postavili k poustevně malou kapli. V ní a kolem ní se pak soustředili další duchovní ale i laici, původní poustevna se stala cílem dalších poutníků. Ti se zde usazovali. Kaple pak již nestačila kapacitě, a tak bylo nutné ji rozšířit. Tím se kaple měnila v kostel, poustevna se přerозovala do podoby skutečného kláštera. Nezbytnou podmínkou, aby skutečný klášter vzniknul, ovšem byla samostatná hospodářská činnost poustevníků, resp. usazených mnichů. Usazení mniši sice mohli obdržet dary, nesměli však nic vybírat. A tak téměř vše, co potřebovali k živobytí, si museli obstarat sami svou prací: klučili lesy, zakládali pole, pěstovali na nich nejrůznější plodiny. Vlastnické vztahy neřešili. Vycházeli z tradičního ruského pojetí, že půda je všech, ale spravuje ji (disponuje s ní) car, který ji může za náležitě služby (světského či duchovního rázu) propůjčovat ve formě volosti (dědičné držby) nebo poměstí (individuální držby, k jejímuž dalšímu nakládání je opět nezbytný souhlas cara), vlastnictvím je až to, co se na půdě vyprodukuje. Proč

by tedy nemohli doposud neúrodnou půdu zabrat a zušlechtit ji. Oni si přece nic nepřivlastňují. Pouze zúrodnují to, co doposud leželo ladem.

V Kožeozerském klášteře se Nikon stal roku 1643 převorem, přesněji vyjádřeno, představeným poustevny tvořené zatím jen několika mnichy. Již za Nikonova „předsednictví“ se však poustevna přeměnila v malý klášter té podoby, jak bylo naznačeno výše. Roku 1646 byl ale Nikon požádán, aby se vrátil zpět do Moskvy. Podle tehdejšího zvyku byl jako nový moskevský duchovní představen carovi. Nikon se stal carovi sympatický, setkával se s ním častěji a přitom v něm car našel souznění. Takové, že se záhy stal carovým důvěrníkem. Carův vliv byl dalekosáhlý, a tak Nikon za to obdržel zajímavé posty: v letech 1648–1651 již Nikon působil jako metropolita v Novgorodě. V této hodnosti se zasloužil o mnohé reformy v církevní bohoslužbě, jmenovitě o zvelebení zpěvu a přesné vykonávání mše. Carovi to bylo mimořádné sympatické. Nikonem v Novgorodě zavedené opravy se podle jeho vyjádření měly stát základem církevní reformy, která by z následného carova rozhodnutí platila pro celý moskevský stát.

Nikon postupoval rázně až kategoricky. Jeho strohé až přísné vystupování proti osobnostem duchovním i světským ho však znepřátelilo s obyvatelstvem – narušovalo tradiční autority – a vedlo až ke vzpouře vůči jeho osobnosti. Přesto Nikon zatím ještě nepozbyl carovy přízně, roku 1652 jeho přičiněním dokonce povýšil: byl na carovo přání zvolen patriarchou vši Rusi. V této pozici Nikon za carovy pomoci prosadil církevní reformu jako celostátní akt. Její podstatou byla oprava a sjednocení starých církevních textů a církevního ritu se současnou řeckou (byzantskou, konstantinopolskou) pravoslavnou církví. Rozdíly v církevním ritu se objevily v Rusku již krátce po přijetí křesťanství, tedy v 10. století, a to právě jako dědictví Byzance, odkud Rus křesťanství přijala. Rozdíly však byly nepodstatné a od počátku se tolerovaly (např. počet vyslovení aleluja, počet prstů, kterými se má člověk pokřížovat, ze které světové strany se má obcházet ikonostas). Jenomže postupem času se rozdíly prohlubovaly a vedly k nesrozumitelnosti některých částí obřadu.

Nikonova reforma, která byla vyvolána požadavkem rituální čistoty, se ovšem setkala s odporem stoupců starého náboženského ritu (starověrců, raskolníků). Car Alexej však reformu podpořil a postavil se proti jejím odpůrcům. Protože ti důsledně trvali na svém, byli s jeho souhlasem pronásledováni. Došlo na vojenské zásahy, které však nebyly příliš úspěšné. Důvodem byla i skutečnost, že odpůrci reformem, tzv. staroobřadníci, neboli raskolníci páchali hromadné sebevraždy. Nejčastěji se upalovali.

Součástí Nikonovy reformy byl ještě jeden nesmírně důležitý prvek. Překračoval totiž hranice církevní organizace. Jednalo se o snahu v rámci reformy po vzoru katolické církve upevnit nezávislost a nadřazenost patriarchů. Vůči tomu car, na rozdíl od předchozích úprav, neměl pochopení. Kazilo by to přece jeho plán vytvořit stát jako ústřední a rozhodující instituci. Když Nikon ve svém záměru posílit postavení patriarchy neustoupil, byl carem zbaven úřadu a poslán roku 1666 do vyhnanství. A to i přesto, že reforma jako celek jím byla schválena. Odsouzení Nikona k vyhnanství se stalo jed-

ním z důležitých mezníků na cestě podřízení církve světské moci a její postupné přeměně v jednu z částí upevňující státní správu: ruská společnost si v následujících letech měla uvědomit, že bez patriarchy může existovat. Nikonovo vyhnanství totiž trvalo plných šest let. Po celou tu dobu byla Moskva bez patriarchy. Nic se nestalo. Nikon odjížděje do vyhnanství předpovídal boží soud. Ten nenastal. Společnost tedy mohla pochopit, že žádný soudný den při absenci patriarchy nebude. Současně však byla utvrzována, že nezpochybnitelný je car, bez kterého se nic neobejde. Ani v církvi. Car může o všem, i v jejím chodu rozhodnout. Tudíž světská carská moc je nadevše.

Podotkneme, že tradičním problémem Ruska bylo nadměrné konzumování alkoholu. Již Nestorův staroruský letopis ve svém popisu přechodu Ruska ke křesťanství vysvětluje, proč kyjevská knížata odmítla islám. Zakazoval totiž pití alkoholu. Až do 16. století pili Rusové především medovinu a ovocná vína. V 17. století se ovšem setkáváme s „tvrdým“ alkoholem. Z jeho nadměrné konzumace se stal tak vážný problém, že patriarcha Nikon chtěl zavést prohibici. Jak poučuje zkušenost z následujících dějin, je pravděpodobné, že i tato skutečnost vedla k Nikonovu pádu.

4. Spor o městničestvo

Ruská šlechta se od druhé poloviny 15. století dělila na postupně méně početnou urozenou rodovou šlechtu, která držela svoje majetky dědičně, po otcích – v otcy, odtud termín votčínici – a stále početnější šlechtu služebnou, která dostávala za svou službu carovi místo stále chybějících peněz půdu – poměstije, tedy poměšćici. Votčínici po staletí žárlivě strážili své výsadní postavení: úřady a hodnosti se v Moskevské Rusi tradičně obsazovali podle stupně urozenosti. Každý rod si proto s ohledem na potřebu prokázat svoje postavení pečlivě vedl záznamy jak o stupni příbuznosti mužských členů rodu k jeho zakladateli, tak o místech, jichž dosáhli členové rodu v carských službách. Kromě těchto „místních“ knih „o pořadí urozenosti“ tzv. razrjadnych knih, byly vedeny i obdobné knihy centrální, spravované zvláštní carskou kancelář – Razrjadnym prikazom. Podle toho, jaký měl kdo stupeň urozenosti, svoje místo ve společnosti – městničestvo – , byla pak obsazována místa v carských úřadech i v ústředním vojsku.

Úměrně tomu, jak rostl význam služebné šlechty v 16. a zejména 17. století, městničestvo ztrácelo svoje opodstatnění. Navíc se v polovině 17. století stalo zřejmé, že obsazování míst podle urozenosti je překážkou v dalším nezbytném politickém, hospodářském i sociálním rozvoji Ruska. Moderní státní organizace, známá ze západní Evropy, dala přednost služebné šlechtě. Rusko, nechtělo-li ještě více zaostávat, muselo tento nutný trend respektovat. Stále častěji proto docházelo kvůli městničestvu ke střetům a k jeho porušování. Rodová šlechta totiž vehementně hájila nejen jeho význam, ale i úlohu.

Za vlády cara Alexeje spor o městničestvo gradoval. Car dával stále více prostoru služebné šlechtě a rozděloval místa v úřadech i vojsku podle vlastního uvážení. Předsta-

vitelé rodové šlechty bránili svoje městničeské výsady všemi prostředky. A tak se car rozhodl jádro sporu – městničestvo – zrušit. Přesto městničestvo přestalo oficiálně platit až na konci vlády Alexejeva nástupce, cara Fjodora, v roce 1682. Protože to bylo vskutku na samotném konci Fjodorovy vlády, sporů kolem nástupu Petra či Ivana na ruský trůn využila část rodové šlechty k tomu, aby se znovu pokusila prosadit obsazování některých úřadů podle městničestva. A tak definitivně ke zrušení městničestva došlo až v rámci vnitropolitických reforem cara-imperátora Petra I. (vládl 1689–1725). Na důkaz jeho zrušení byly knihy „o pořadí urozenosti“, razradnyje knigi, spáleny.

Vláda prvních dvou Romanovců znamenala přes všechny vnitropolitické i zahraničně politické komplikace stabilizaci vládnoucí moci. K tomu nesporně přispívala armáda a policie. A v rámci policie i její tajná složka. Za cara Alexeje se ale ještě nejednalo o skutečnou tajnou policii, nebyla totiž skutečnou byrokratickou institucí, ale „pouze“ orgánem, který se spíše než sledování státně politických záležitostí věnoval řešení, do značné míry dokonce jen přijímání, stížností poddaných a informacím cara o nich, případně o širším dění v zemi. Tím se však činnost této carovy soukromé kanceláře zcela nevyčerpávala. Starala se totiž také např. o carovy lovecké sokoly.

Roku 1676 zemřel car Alexej a jeho místo zaujal jeho nejstarší, tehdy dvaceti sedmi letý syn Fjodor (vládl 1676–1682). S ohledem na jeho mládí, či spíše dětství není vhodné posuzovat jeho vladařské schopnosti, i když literatura často uvádí, že se jednalo o nevýrazného panovníka, který za sebe nechával vládnout oblíbence svého otce. Zda se jednalo o otcovy oblíbence či nikoli, není podstatné. Důležité je, že za něj tyto osobnosti vskutku musely vládnout a s ohledem na jeho věk a nezkušenost on stál v čele státu jen formálně. S ohledem na tuto skutečnost by bylo pochopitelné, proč se spoléhal především na ty, kteří byli oblíbeni jeho otcem. Např. představitele rodu Bělských Andreje Fjodoroviče († po roce 1692). Jenomže tím, jak byli někteří privilegováni a byl jim ponecháván prostor k rozhodování, rozvinula se vůči nim opozice. Ovšem nejen vůči nim. Obecně se při poklesu postavení, významu i role cara mezi bojary rozhořely spory o pozice bojarů a o jejich vliv na ústřední správu a moc.

Uvedené praktiky přitom nebyly vlastní pouze vrcholné politice. Používaly se i na nižších stupních. A tak se Rusko propadalo do anarchie, které využili strelci, aby prosadili privilegia plynoucí z jejich mimořádného postavení v moskevském vojsku. Strelci byli ostatně za vlády Fjodora nespokojeni s redukcí svých někdejších obchodních privilegií, jež byla na jejich úkor udělována německým kupcům. Strelci tím ztráceli svoji někdejší možnost svobodného obchodu, jímž si přivydělávali. Navíc jim státní pokladna dlouhodobě neplatila žold. Jejich nespokojenosti využili některé bojarské rody, aby vyprovokovali nejedno jejich povstání a tím ještě více destabilizovali ústřední státní moc a postavení konkurenčních bojarských rodů. Strelecká povstání na konci vlády cara Fjodora a počátku vlády cara Petra I. tudíž nebyla osnována vysloveně proti jeho osobě, ale postavení cara jako představiteli státu a (zejména) vůči bojarské konkurenci mající aktuální vliv na státní chod.